

UDK: 910:297(045)

Isoq SAFAROV,
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: safarovisoq@gmail.com

SamDU dotsenti, g.f.d M.Usmonov taqrizi asosida

ZAMONAVIY SAKRAL GEOGRAFIYANING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy sakral geografiyaning ilmiy-metodologik asoslari tahlil etilgan. Sakral geografiya - bu muqaddas joylar, diniy-madaniy makonlar va ular bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-hududiy jarayonlarni o'rganuvchi geografik yo'nalish bo'lib, u zamonaviy fanlararo tadqiqotlar tizimida alohida o'rin egallaydi. Maqolada sakral makonlarni o'rganishda qo'llanilayotgan ilmiy metodlar, xususan, tarixiy-geografik tahlil, geoinformatsion texnologiyalar, etnografik kuzatuv, taqqoslash metodlari keng ko'lamda tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: sakral, "diniy", sakral geografiya, sakral obyekt, muqaddas, ilohiy, e'tiqod, an'ana, marosim, ziyorat.

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВРЕМЕННОЙ САКРАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ

Аннотация

В статье анализируются научно-методологические основы современной сакральной географии. Сакральная география-географическое направление, изучающее сакральные места, религиозно-культурные пространства и связанные с ними социально-территориальные процессы, занимающее особое место в системе современных междисциплинарных исследований. В статье анализируются научные методы, используемые при изучении сакральных мест, в частности, историко-географический анализ, геоинформационные технологии, этнографическое наблюдение, сравнительные методы.

Ключевые слова: сакральный, «религиозный», сакральная география, сакральный объект, священный, божественный, вера, традиция, ритуал, паломничество.

SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF MODERN SACRED GEOGRAPHY

Annotation

This article analyzes the scientific and methodological foundations of modern sacred geography. Sacred geography is a geographical direction that studies sacred places, religious-cultural spaces and socio-territorial processes associated with them, which occupies a special place in the system of modern interdisciplinary research. The article analyzes the scientific methods used in the study of sacred places, in particular, historical-geographical analysis, geoinformation technologies, ethnographic observation, comparative methods.

Key words: sacred, "religious", sacred geography, sacred object, sacred, divine, belief, tradition, ritual, pilgrimage.

Kirish. Fan rivojlanishining hozirgi bosqichi ilmiy-metodologik asoslarning rivojlanishi va teranlashuvi, eng yangi metodlarni qo'llash bilan ifodalanadi. Bu barcha fanlarga va fan tarmoqlariga, shu jumladan sakral geografiyaga ham tegishli. Ta'kidlash joizki, sakral geografiya bilimlarning har qanday sohasi kabi makon-zamon aspektida tadrijiy rivojlanadigan va o'zgaradigan, dinamik sistemadan iborat.

Din, ayrim dinlar to'g'risidagi fanlar, shuningdek aholining sakral hayotiy faoliyati to'g'risidagi fanlarning shakllanishi XIX asrning oxirida shakllana boshladi. Sakral geografiyaning shakllanishiga XX asrning oxirida olimlar o'zlarining e'tiborlarini turizm madaniyat tarqatishning vositasi sifatida namoyon bo'ladigan zamon kategoriyasini tadqiq qilishdan makonni mutlaqo yangicha o'qishga qaratdilar. XX asrda bugungi kunda sotsial geografiya tizimidagi bilimlarning mustaqil sohasi, dinlarning tarqalishini, ularning aniq geomakon-zamon doirasidagi o'zaro

ta'sirini o'rganadigan mustaqil fan sifatida tushuniladigan din geografiyasi shakllana boshladi.

Keyinchalik din geografiyasi sakral geografiya deb atala boshlandi va hozirgi paytda bu terminlar garchi ular orasida muayyan farq bo'lsada, ilmiy adabiyotlarda sinonimlar sifatida qo'llanila boshlandi. Bu farq diniy va sakral tushunchalari mazmunidagi tafovvtlarga asoslanadi. Din, diniy etiqodlar aholining sakral hayotiy faoliyati asosida bo'ladi. Hozirgi paytda bu tushunchaning mazmuni ancha teranlashgan, keng mazmunda u odamning, kishilar guruhining, jamiyatning "sirli", "ma'naviy (ruhiy)" olamini bildiradi. Bu munosabatda xudo bilan o'zaro aloqa, munosabat, oliy kosmik kuchlar, dunyoviy fahm hayotdagi asosiy narsa hisoblanadi[1].

Agar "diniy" tushunchasining mazmuni o'z asosida konket konfessiya doirasida odamning Xudoga munosabatiga ega bo'lsa, unga ishonchni, Yerda odamning diniy xulqini, shuningdek Xudoning odamga

munosabatini bildirsa, “sakral” tushunchasining mazmuni keng ma’noda bularning hammasini o’zida jamlaydi: o’zining postulatlarini va me’yorlari bilan dinlar bo’lmagan odamning, etnosning sakral olami mavjud bo’lgan. Sakral geografiya - geografiya fanlari tizimining Yer yuzasidagi muqaddaslik toifasiga mansub bo’lgan o’zaro bog’lanishdagi obyektlarni o’rganadigan sotsial-geografik fandır.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sakral makonlarni tadqiq qilishning eng yaxshi metodikalari bir qator olimlar tomonidan ishlab chiqilgan va sinovdan o’tgan (K. Mezenseva va Y. Kogatko, L. Klyuchko, T. Bojuk va b.). K. Mezenseva va Y. Kogatkoning metodikasiga muvofiq, nazariy, baholash, analitik (tahliliy) va konstruktiv bosqichlar diniy faoliyat va sakral makonlarni tadqiq qilishning asosiy bosqichlari tahlil etilgan.

Tahlil va natijalar. Zamonamiz geografslari sakral geografiyani gumanitar geografiyaning yo’nalishlaridan biri deb hisoblaydilar. “Sakral geografiya” tushunchasi falsafiy - madaniyatshunoslik (kulturologiya) jihatdan qaralayotganda ko’pgina tadqiqotchilar tomonidan yangi ilmiy yo’nalish sifatida qaraladi. L.Koganning fikricha, “sakral geografiya” madaniy makonning alohida turini namoyon qiladi. U qat’iy namoyon bo’ladigan chegaralarga ega va uning ichki mohiyatini insonning rivojlanishiga bilvosita va bevosita ta’sir ko’rsatadigan sotsial bilimlar tizimi tashkil etadi [3].

Jamiyat madaniyatining hozirgi holati, kishilarning hozirgi dunyoqarash qoidalari tizimini anglab olinganligi tufayli yuzaga chiqadigan ruhiy ehtiyojlari jamiyat va shaxsning “sakral” tushunchasi bilan o’zaro aloqalari to’g’risidagi hal bo’lmagan masalani qo’ydi. Shunga bog’liq bo’lgan holda “sakral”, “sakral geografiya” terminlarining ma’nosini oydinlashtirish zarur bo’ladi. Chunki alohida e’zozlanadigan narsa yoki joy bo’lgan sakral makon kishilarni muqaddas joylarga bog’lanish maqsadlarida ziyorat qilishga undaydi. Sakrallikni geografiya bilan chambarchas aloqasi va bog’liqligi uning muayyan geografik chegaralardan tashqariga chiqmasligini anglatmaydi. Shu sababli madaniyatning geografik maydonida sakrallikning funksiyalari to’g’risidagi masalani qo’yadi va avvalo “sakral” tushunchasining mohiyatini, so’ngra “sakral geografiya” terminologiyasini aniqlashni taqozo etadi [4].

Diniy sajiyadagi elementlar deyarli hamma joyda mavjud. Kishilarning muayyan manzillardagi guruhlarini muayyan diniy-madaniy an’analarning tarqatuvchilaridir. Sotsial-iqtisodiy landshaftning juda ko’p ob’ektlari va elementlari o’zining rivojlanishining diniy tomonlariga va diniy simvolikasiga ega. “Sakral” va “diniy” tushunchalari bir-biridan farq qiladi; sakral tushunchasi diniy tushunchasiga nisbatan sig’imliroq va inson faoliyatining barcha jarayoni sakrallik qadriyatiga ega [4].

Ta’kidlash lozimki, sakral hamma vaqt tasavvuf (mistika) bilan bog’langan. Tasavvuf va din – ko’pchilik kishilar uchun alohida qadriyatga ega bo’lgan o’xshash tushunchalar. Sakral obyektlar Vatan, kamolat, tiklanish, jasorat, qahramonona o’lim, kuch va boshqa

toifalarga borib taqaladigan alohida tasavvufga asoslangan diniy obyektlardan farq qiladigan xususiyatga ega. Masalan, inson o’limi yetarlicha tasavvufiy, ya’ni ilohiyotga, g’ayri tabiiy kuchlarga ishonish bilan bog’liq. Oqibatda bunday holda sakral obyektlar jumlasiga ko’mish krematsiya va joylari, o’lim bilan bog’liq bo’lgan voqealar sharafiga bunyod etilgan yodgorliklar mansub. Bunday obyektlar birorta ham dinga aloqasi bo’lmashligi mumkin.

“Sakral” tushunchasining mazmuni “diniy” tushunchasining mazmuniga nisbatan biroz kengroq, ya’ni hozirgi ilmiy adabiyotlarda bu tushunchalar o’xshash tushunchalar sifatida foydalanilsada, diniy tushunchasi sakral tushunchasining yadrosi hisoblanadi. Shu sababli sakral geografiya din geografiyasiga nisbatan biroz kengroq tadqiqot predmetiga ega bo’lishi lozim. Ko’pgina tadqiqotlarda “muqaddas, tabarruk”, va “ilohiy, diniy” bildiradigan “sakral” termini keng ma’noda jahonning hozirgi mamlakatlarida ko’plab sotsial, siyosiy, psixologik va hatto iqtisodiy muammolar bilan bog’liq. Psixologiya, din, falsofiya, geografiya, tarix va boshqa fanlar tomonidan tadqiq qilinadigan sakral geografiyaning madaniy va ma’naviy fenomenining rivojlanishiga fikr-mulohazalarning ko’pligi hozirgi bosqichda tushunchalar apparatini yanada chuquroq chalasini to’ldirib oxiriga yetkazishni taqozo etadi[2].

“Muqaddas” terminini tahlil qilgan holda u obyektning tavsifi va sakral predmetning aniqlab bo’lmaydigan ma’nosini bildiradi. Muqaddas predmetdagi alohida sifatlar shaklida ifodalanadi. Sakrallashtirilgan obyektga nisbatan sakral va muqaddas mazmuniga ko’ra bir xil. Ammo, teranroq qaralsa, mohiyatiga ko’ra sakral - obyektning funksiyasi, muqaddas – sifatidir.

Diniy jabhaning geografikligi turli jihatlarida namoyon bo’ladi:

a) diniy e’tiqod va mos tartiblarning joylashishi va tarqalishi;

b) diniy hayot va faoliyatning dindorlarning migratsion oqimini o’ziga tortadigan geomakoniylar fokuslarining (“yadrolari”ning) mavjudligi;

c) ma’naviy jabhani xizmatlar (diniy asbob-anjob va kiyimlar tayyorlash, diniy adabiyotlar va san’at nashri, sig’inish (kult) xizmatchilarini tayyorlash, ommaviy axborotning maxsus vositalarini rivojlantirish va h.k);

d) diniy hayot va faoliyatning hududiy tabaqalashuvining etnodemografik va tabiiy-geografik vaziyatdagi geomakon tafovvutlariga bog’liqligi [5]

Sakral konsepsiyalarning tuzilishi, odatda, Yerni jonli biologik organizmning muayyan sifatleri – “geobiologik energiyani” to’plashga va taqsimlashga, tashqi ta’sirga o’sishi, ta’sirlanishi (javob qaytarishi) qobiliyati bilan. Sakral geografiyada muqaddas joylar alohida ahamiyat kasb etadi. O’zining maqomi tufayli muqaddas hudud alohida o’zgacha, “ilohiy” xususiyatli makon sifatida qaraladi. Muqaddaslik tushunchasi eng avvalo din va uning bevosita mistikaga taalluqli tomoni bilan bog’liq. Muqaddaslik deyarli hamma vaqt transtsedentlik, mistik va sir bilan bog’liq [6].

Muayyan vaqt davomida oddiy, odatiy bo'lgan makon ancha yuqori, sakral maqom oladi. Hozirgi fanda keng foydalaniladigan "sakral makon" tushunchasi ko'proq din bilan bog'lanadi. Sakral makon deganda odatda butun diniy jabha tushuniladi. Sakral makon muayyan hududning o'zgarishi g'oyasini nazarda tutadi, unga alohida mazmun beradi, boshqacha aytganda atrof odatiy makondan ajralishiga olib keladi. Bu joy energiyaning tugamaydigan manbaiga aylanadi, unga ko'ra olsa, uni tushunib yetsa, bu kuchdan foydalana olsa, muqaddaslik – ma'naviylikka kirishga imkon beradi.

Shu sababli sakral geografiya – bu obyektlarni o'rganadigan fandır. Boshqacharoq aytganda, tabiiy, madaniy va tarixiy merosning alohida qadrlanadigan va muqaddas obyektlari to'g'risidagi tarixiy-geografik bilimlar sistemasidir. Sakral geografiyada bu obyektlarning turlari, ularning joylashishi, vujudga kelish tarixi xalqlarning hayotidagi ahamiyati o'rganiladi. Sakral geografiyaning o'rganish obyektlari – turli xalqlar va dinlarning kishilari muqaddas deb hisoblaydigan barcha joylar va narsalardir. Ular – Xudo irodasi bilan biror bir hodisa sodir bo'lgan joylar, barcha zamonlar va kultlarning buyuk avliyolari va ularning safdoshlari dafn qilingan joylar, yo'qolgan dinlarning muqaddas joylari, ko'pyillik ziyoratgohlar va zohidlik (tarki dunyochilik) obyektlari, shuningdek kuch joylari deb atalmish joylarda tabiatning ko'rinmas kuchlari yaratgan unikal landshatlardir. Sakral geografiya – muqaddas, alohida e'zozlanadigan (qadrlanadigan) joylarni, kishilarning muayyan hamjamiyati nazarida ilohiy ahamiyat kasb etadigan diniy yodgorliklarni, makoniy tasavvurlarning ayrim turlarini (sistemalarini) – diniy sistemalaridagi makoniy tasavvurlar shakllanishining qonuniyatlarini o'rganadi.

Yer yuzasining biror-bir nuqtasida sakral obyektlarning mavjudligi shu nuqta uchun boshidanoq xos bo'lgan qandaydir geobiologik xossalarning namoyon bo'lishidir. Bundan tashqari, "alohida o'zgacha" joylar bilan juda ko'p fizikaviy va psixologik hodisalar bog'liq bo'lishi mumkin. Sakral joylar haqiqatda ham an'anaviy ravishda anomal hodisalarni kuzatilishi, jismoniy sog'ayish, ongning alohida holatiga erishish bilan bog'liqlik fakti bunday konsepsiyaga mos keladi.

Sakral geografiya tadqiqotining maqsadi dinni, shuningdek diniy jabhani hududiy qonuniyatlarini hamda hodisalar va obyektlarning majmui sifatidagi diniy jabhani hududiy tashkil etishning xususiyatlarini ochib berishdan iborat. Sakral geografiyaning vazifalaridan biri muqaddas, alohida e'zozlanadigan joylarni, kishilarning muayyan hamjamiyati nazarida ilohiy ahamiyat kasb etadigan diniy yodgorliklarni o'rganishdan iborat.

Sakral geografiya tarkib topishi va rivojlanishining hozirgi nazariy va amaliy muammolari, ularning xususiyatlari bilimlarning bu sohasining rivojlanish darajasining o'ziga xos mezonidir. Xususan, sakral geografiya rivojlanishining nazariy darajasi to'g'risida uning tilining darajasiga, ya'ni tushuncha-terminologik apparatining holatiga tayangan holda bilish mumkin. Sakral geografiyaning tili bu integral

ilmiy yo'nalishning nisbatan yosh ekanligi bilan bog'liq.

Sakral geografiyada sakral obyektlarning barcha turlari, ularning joylanishi, vujudga kelish tarixi, bu ob'ektlar bilan bog'liq hozirgi an'analar, xalqning hayotidagi unitilmas onlarining ahamiyati va boshqa xossalari o'rganiladi. Uning obyekti nafaqat tabiiy muhitning fizikaviy komponentlarini o'z ichiga oladigan geografik makon, madaniy turizm rivojlanishining asosida turadigan aynan geografiyaning belgili-simvolik jihatlaridir.

Sakral geografiyaga berilgan ta'riflarda mohiyatni talqiniga bo'lgan foydalaniladigan keng yondashuvda barcha ta'riflar o'xshash. "Sakral" va "sakral geografiya"ning tushunchalar apparatining tahlili ularning nafaqat ulardan birida geografiyaviylik jihatning mavjudligini cheklaydigan, ammo bu terminlarning ajralmasligini va teng huquqda bir-biriga bo'ysunuvchanligini (iyerarxiklik) tasdiqlaydigan ko'pgina omillarning umumiyliigi ko'rsatadi.

Mavjud tushunchalar sakral geografiya tabiat, madaniyat va tarixiy merosning alohida e'zozlanadigan va muqaddas obyektlari to'g'risidagi tarixiy-geografik bilimlar tizimidan iborat bo'lsa, sakral esa sakral geografiyaning asosiy mohiyati bo'lgan tarixiy-madaniy merosdagi muqaddas, alohida qiymatli va ahamiyatli narsa tushuniladi.

Yerda oqil insonning mavjudligi bilan chambarchas bo'g'liq bo'lgan sakral tasavvurlar juda qadim davrlardayoq vujudga kelgan. Sakral obyektlar qadimdan bir hududda yashaydigan urug'lar, qabilalar, xalqlarning yoki juda katta hududda qardosh xalqlarning a'zolari uchun birlashtiruvchi rolni bajargan. Uruglarning muqaddas joylari oddiy birlashtiruvchi obyektlar bo'lgan va ular qadim davrlardan buyon aholi manzilgohlari yaqin-atrofida joylashgan, keyinroq esa aholi manzilgohlarida markaziy o'rin tutgan tabiiy obyektlar bo'lgan. Urug'larning muqaddas joylari hududida urug'ning tabarruk yodgorliklari saqlangan. Uncha katta bo'lmagan muqaddas joylar bilan bir qatorda barcha urug'lar tomonidan bir xil e'zozlanadigan tabiat obyekti (daraxrzor, ajoyib qoya, g'or, buloq va b.) qabilaviy birlashtiruvchi funksiyasini bajargan. Sakral tasavvurlar juda qadim davrlardayoq vujudga kelgan. Ajdodlarimizning ongi muqaddas landshaft, "kuch joyi" oldida sajda qilishdan (sig'inishdan) olamni bir butun tushinishga tomon tadrijiy rivojlandi.

Eng muhim muammolardan birini muayyan hududda (mamlakatda) diniy vaziyatning shakllanishining tarixiy-geografik jihatlarini o'rganish tashkil etadi. Dunyo dinlarining har biri muqaddaslikni qadrlashga asoslangan, madaniy landshaftdagi muqaddaslik toifasidagi muayyan obyektlarni bog'lagan holda Yer maskani to'g'risida tasavvur beradi va vaqt o'tishi bilan vujudga keladigan "muqaddas joylar" sakral geografiyaning asosiy elementlaridir. Shu tufayli geografik obyektlar muqaddaslik maqomini oladi.

Muqaddaslik maqomiga ega bo'lgan geografik obyektlar qaralayotganda muqaddas obyekt odamlarning muayyan guruhigina bu obyekttni muqaddas deb hisoblashini e'tiborda tutish lozim.

Masalan, birorinning ortodoks muxlislari boshqa dinning muqaddas obyektlariga ehtiromsiz va hatto agressiv munosabatda bo'lishi mumkin. Qadrlanadigan tabiiy urochisha uning atrofidagi hududlarda yashovchilar tomonidan muqaddas joy hisoblanishi mumkin.

Yuqorida qayd qilinganidek sakral obyektlar (muqaddas joylar) ikki guruhga: inson tomonidan yaratilgan va tabiiy muqaddasjoylarga ajratiladi. Yerning bu sakral obyektlari xalqlarni va davlatlarni bo'g'lab turadi, ular tufayli kishilar hayotning mazmuniga va ertangi kuniga ishonch hosil qilishadi, qayg'u-g'amlariga taskin topishadi, kuch va salomatlikka ega bo'lishadi. Ulardan foydalanib juda ahamiyatli kult marosimlarini va rituellarini o'tkazishadi. Yer shari yassi sakral zonalarining qalin to'ri bilan qoplangan. Diniy sajiyadagi elementlar deyarli hamma joyda mavjud. Kishilarning muayyan manzillardagi guruhlari muayyan diniy-madaniy an'analarining tarqatuvchilaridir. Sotsial-iqtisodiy landshaftning juda ko'p ob'ektlari va elementlari o'zining rivojlanishining diniy tomonlariga va diniy simbolikasiga ega.

Shunday qilib, sakral geografiya insonning ongi hosil qilgan (real yoki tasavvur qilingan, trantsedent tushuncha, kategoriyalar va simvollar) geografik obyektlarning nisbati to'g'risidagi tasavvurlardir. Uning

predmetini simvallashtirish yo'li bilan hosil bo'lgan sakral makon tashkil etadi. Bu esa landshaftda boshqacha reallikni – g'oyalar va arxetiplar olamini ifodalashga imkon beradi[7]

Xulosa. Sakral geografiya – Yer yuzasidagi muqaddas, alohida e'zozlanadigan (qadrlanadigan) joylarni, kishilarning muayyan hamjamiyati nazarida ilohiy ahamiyat kasb etadigan diniy yodgorliklarni, muayyan obyektlarning o'zaro munosabatini aniqlash to'g'risidagi bilimlar tizimi bo'lib, u makoniy tasavvurlarning ayrim turlarini – diniy sistemalaridagi makoniy tasavvurlar shakllanishining qonuniyatlarini o'rganadi. Sakral geografiya Yerning bir xil emasligi – "olamning markazi", "makonning o'qlari" va "sakral zonalar"ning mavjudligi to'g'risida so'z yuritadi. Sakral geografiya, ya'ni diniy qadrga ega bo'lgan joylar va ob'ektlar majmuasi[8].

Sakral geografiya – turli geografik obektlar, muayyan sotsial-madaniy borliqqa, aynan muqaddaslik toifasiga ega bo'lgan geografik makonning o'zaro nisbati to'g'risidagi, tarixiy geografik bilimlarning tabiiy, madaniy va tarixiy merosining alohida qadrlanadigan va e'zozlanadigan obyektlarining tizimidir. Sakral geografiyada obyektlarning barcha turlari, ularning joyi, vujudga kelish tarixi, bu obyektlar bilan bog'liq hozirgi an'analar, ularning xalqlar hayotidagi ahamiyati va boshqa xossalari o'rganiladi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев С.И., Жанкабилов И.Х., Назаров М.Г. Сакрал география - янги интеграл илмий йўналиш // Ўзбекистон география жамияти ахбороти. Т., 2017.
2. Abdullayev S. I., Murtazayev B. C. Ziyorat turizmi va sakral geografiyaning vazifalari // Ўзбекистон география жамияти х съезди материаллари (Тошкент шаҳри, 2019 йил 6-7 декабрь. 22-24б. 22-24б.
3. Коган Л.Т. Теория культуры. – Екатеринбург: Наука, 1993.– 319 с.
4. Усубалиева С.Дж., Айтбаева Г.Дж., Уайсова А. Понятийный аппарат сакральной географии //Вестник. серия географическая. Journal of geography and environmental management. № 4 (51) 2018 27-34-с.
5. Mukumova X.I., Nurmatov N.E. Sakral geografiyaning nazariy- metodologik masalalari // «Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya» Samarqand, 12-13 may 2023 yil 208-bet
6. Лагуцева Н.Н. Паломничество и религиозный туризм: грани различия (размышления в рамках круглого стола) //Вестник РМАТ № 1 • 2017.- С. 95-100.
7. Шмитт Ж.К. Понятие сакрального и его применение в истории средневекового христианства // Arbor Mundi. Мировое древо. – М., 1996. – Вып. 4. – 76 с.
8. Элиаде, М. Священное и мирское / М. Элиаде; пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. –144 с.